

УДК 94(477)*6«1944/1947»

DOI <https://doi.org/10.32782/2307-7778/2025.2.12>**Тарас КЛИШ**

аспірант кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Klysh.t@gmail.com)

Taras KLYSH

PhD student of the Department of History of Ukraine, Archeology and Special Branches of Historical Science
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
M. Kryvonis, 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Klysh.t@gmail.com)

ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-4584-955X>**Володимир КІЦАК**

кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України, археології та спеціальних галузей історичних наук
Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка,
вул. Кривоноса, 2, м. Тернопіль, Україна, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

Volodymyr KITSAK

PhD in History, Associate Professor of the Department of History of Ukraine, Archaeology,
and Special Branches of Historical Sciences
Ternopil Volodymyr Hnatiuk National Pedagogical University,
Kryvonosa str., 2, Ternopil, Ukraine, 46027 (Kitsak@tnpu.edu.ua)

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7180-0588>

**ПРИЧИНИ РОЗСЕЛЕННЯ ДЕПОРТОВАНИХ З ПОЛЬЩІ УКРАЇНЦІВ У ПІВДЕННИХ,
ЦЕНТРАЛЬНИХ, СХІДНИХ ТА ПІВНІЧНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР
УПРОДОВЖ 1944–1945 РР.**

Анотація. У статті розглядається процес примусового переселення українців із територій Закерзоння (Лемківщини, Підляшшя, Надсяння та Холмищини) до Української РСР у 1944–1946 рр., що розпочався після укладення Угоди про взаємну евакуацію населення між урядами УРСР та Польщі. **Методологія дослідження.** На основі історичних джерел і досліджень висвітлюються політичні, економічні та безпекові чинники радянської демографічної політики. Показано, що переселення мало примусовий характер і здійснювалося з метою використання трудових ресурсів депортованих для відбудови промисловості й сільського господарства східних і південних областей України. Проаналізовано роль міжнародного контексту – зокрема, рішень Тегеранської конференції та поступок західних союзників Й. Сталіна щодо польсько-радянського кордону. З'ясовано, що радянська влада прагнула запобігти поширенню українського визвольного руху, тому уникала розселення переселенців на заході України, натомість сприяючи їхній асиміляції в русифікованому середовищі. **Висновки.** Окрему увагу приділено мотивам самих переселенців, серед яких були як вимушені – страх перед польським терором, релігійні переслідування, – так й ідеалізовані уявлення про життя у «великій Україні». Висвітлено трагічні наслідки депортацій: роз'єднання родин, втрату національної ідентичності та важкі соціально-економічні умови життя в місцях нового поселення.

Ключові слова: Закерзоння, депортація, УРСР, переселення українців, Тегеранська конференція, радянська політика, асиміляція, ОУН-УПА, польсько-український конфлікт.

REASONS FOR THE RESETTLEMENT OF UKRAINIANS DEPORTED FROM POLAND TO THE SOUTHERN, CENTRAL, EASTERN, AND NORTHERN REGIONS OF THE UKRAINIAN SSR DURING 1944-1945

Abstract. *The article examines the process of forced resettlement of Ukrainians from the territories of Zakerzonnia (Lemkivshchyna, Podlasie, Nadsianina, and Chelm regions) to the Ukrainian SSR in 1944–1946, which began after the signing of the Agreement on Mutual Population Evacuation between the governments of the Ukrainian SSR and Poland. **The research methodology.** Based on historical sources and research, the study highlights the political, economic, and security factors behind Soviet demographic policy. It demonstrates that the resettlement was coercive in nature and aimed to utilize the deported population as a labor resource for the reconstruction of industry and agriculture in the eastern and southern regions of Ukraine. The international context – particularly the decisions of the Tehran Conference and the territorial concessions of the Western Allies to Joseph Stalin regarding the Polish-Soviet border – is analyzed. The study reveals that the Soviet authorities sought to prevent the spread of the Ukrainian liberation movement by avoiding the resettlement of deportees in Western Ukraine and promoting their assimilation in the more Russified eastern regions. **Conclusions.** Special attention is given to the motives of the settlers themselves, which ranged from forced – fear of Polish terror and religious persecution – to idealized perceptions of life in “Greater Ukraine”. The tragic consequences of deportations are outlined, including family separations, loss of national identity, and harsh socio-economic conditions in the new settlements.*

Key words: Zakerzonnia, deportation, Ukrainian SSR, resettlement of Ukrainians, Tehran Conference, Soviet policy, assimilation, OUN-UPA, Polish-Ukrainian conflict.

Постановка проблеми. Проблема примусового переселення українців із територій Закерзоння до різних регіонів УРСР у 1944–1946 рр. залишається однією з найменш досліджених сторін післявоєнної демографічної політики радянського режиму. Попри наявність значного фактичного матеріалу, багато аспектів цього процесу – зокрема, мотиви вибору напрямків розселення, політичні та безпекові чинники, а також соціально-психологічні наслідки депортацій – досі не отримали належного комплексного аналізу.

Нерозв’язаними залишаються питання про реальні причини розміщення депортованих переважно в південних, східних, центральних і північних областях УРСР, а також про вплив цього процесу на етнокультурну структуру населення республіки. Дослідження цієї проблеми важливе для розуміння механізмів радянської колонізаційної політики, спрямованої на зміну демографічного складу України, послаблення національно-визвольного руху на Заході та прискорення асиміляції переселенців у нових умовах.

Мета статті – з’ясувати причини та особливості розселення депортованих із Польщі українців у південних, центральних, східних і північних областях УРСР у 1944–1945 рр., а також проаналізувати політичні, економічні й безпекові чинники, що зумовили вибір цих регіонів для поселення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема депортації українського населення з теренів, що після Другої світової війни відійшли до Польської Народної Республіки, згідно з Тегеранськими (1943 р.) і Ялтинськими (1945 р.) домовленостями, привертає постійну увагу дослідників історії України та польсько-українських відносин. Попри значну кількість праць, присвячених політиці радянського уряду в Західній Україні, питання, безпосередньо пов’язані з процесом розселення депортованих українців у межах УРСР, залишаються недостатньо опрацьованими в історіографії.

Значний внесок у вивчення проблеми зробив і польський історик українського походження Євген Місило, який у двотомному дослідженні «Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946» [1; 2] здійснив комплексний аналіз політико-правових

аспектів «репатріаційної» кампанії, використавши архівні матеріали як польських, так й українських джерел.

Щодо проблеми розселення, то основу джерельної та аналітичної бази становлять збірники документів «Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади», що містять фундаментальні, хоча й лаконічні передмови та коментарі укладачів [3–5]. Ці публікації мають вагоме значення для реконструкції адміністративного механізму виселень та висвітлення офіційної позиції радянської влади, але вони лише побіжно торкаються проблеми подальшого розселення переселенців на території України.

Дещо ширше аспекти депортації та розселення розглядає В. Сергійчук у монографії «Трагедія українців Польщі» [6], де автор простежує політичні та гуманітарні наслідки акції переселення українського населення із Закерзоння.

Дипломатичні передумови детально аналізує французький дослідник Ж. Б. Дюрозель [7]. До авторів, які торкалися питань розселення українців у різних регіонах УРСР, належить Н. Кляшторна [8], яка у своїх працях деталізує окремі напрямки переміщення та специфіку соціальної адаптації переселенців. Важливим є і внесок І. Біласа, який одним із перших у вітчизняній історіографії здійснив спробу системного аналізу самого процесу розселення депортованих [9]. Певні відомості щодо проблеми містяться також у працях польського історика А. Сиви [10], однак вони мають фрагментарний характер і розглядають тему переважно в контексті ширших польсько-українських відносин.

Джерельну основу сучасних досліджень становлять опубліковані документи з фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [11; 12] та Центрального державного архіву громадських об'єднань України [13; 14], що містять офіційні директиви, статистичні звіти, урядову кореспонденцію і матеріали комісій із переселення. Саме ці документи дають змогу простежити механізм реалізації переселенської політики на місцевому рівні та виявити регіональні особливості розміщення депортованих.

Так, попри наявність значної кількості документальних джерел і кількох базових узагальнювальних праць, питання причин, напрямів й особливостей розселення депортованих українців у південних, центральних, східних і північних областях УРСР залишаються малодослідженими. Це зумовлює необхідність подальшого комплексного аналізу проблеми в контексті радянської демографічної та національної політики середини 1940-х років.

Виклад основного матеріалу дослідження. У вересні 1944 р., після укладення Угоди про взаємну евакуацію населення з УРСР та Польщі, розпочався процес підготовки до вивезення сотень тисяч українців. Ще задовго до приїзду перших ешелонів, завантажених привезеними з Лемківщини, Підляшшя, Надсяння та Холмщини сім'ями депортованих, а також їхнім майном, у Києві вже складали певні плани щодо пріоритетних областей УРСР, у яких мали б бути поселені нові громадяни УРСР. У 1944 р. понад 30 тисяч депортованих планували поселити подалі від західного кордону країни, що тільки в загальних рисах був обговорений під час роботи Тегеранської конференції. Саме там уперше Йосиф Сталін зумів змусити західних союзників перенести кордони СРСР та Польщі майже на ті межі, які були усталені пактом Молотова – Ріббентропа. У Тегерані 1 грудня 1943 р. Сталін обстоював свою експансію нібито захистом прав України та Білорусі на етнічні землі [17, с. 297–298].

Натомість союзники були змушені погодитись із такою думкою Сталіна. Є науково обґрунтована позиція, згідно з якою Вінстон Черчилль свідомо пішов на територіальні поступки Радянському Союзу, керуючись не лише міркуваннями воєнної доцільності, а й прагненням зміцнити союзницькі відносини та запобігти можливому зближенню Москви з нацистською Німеччиною. Із самого початку Другої світової війни серед західних союзників періодично

виникали побоювання щодо готовності СРСР укласти сепаратний мир із Берліном, особливо в разі затримки відкриття Другого фронту в Європі.

Йосип Сталін, зі свого боку, неодноразово висловлював невдоволення зволіканням західних партнерів, звинувачуючи їх у навмисному відкладанні висадки союзних військ у Франції. Він вимагав від США та Великої Британії чітких гарантій швидкого відкриття Другого фронту, розглядаючи це як питання стратегічної довіри між союзниками Рейху [7, с. 324, 326].

Ситуацію ускладнювали й дипломатичні кроки Кремля: у 1943 р. із Вашингтона було відкликано радянського посла Максима Литвинова, а з Лондона – Івана Майського. Такі дії в умовах воєнного часу традиційно трактуються як демонстрація недовіри або прихованої політичної напруги у відносинах між державами.

З огляду на попередній досвід пакту Молотова – Ріббентропа (1939 р.) та тимчасового радянсько-німецького співробітництва, західні лідери мали всі підстави остерігатися можливого повторення такого сценарію. Тому, прагнучи забезпечити стабільність антигітлерівської коаліції, Лондон і Вашингтон використовували економічні та політичні засоби впливу – систематичні поставки озброєнь, стратегічної сировини, а також погодження на територіальні поступки СРСР, зокрема на східних землях Польщі.

Так, поступки Черчилля можна розглядати як елемент політики умиротворення союзника, спрямований на утримання Радянського Союзу в антигітлерівському таборі та запобігання потенційній геополітичній кризі, яка могла б радикально змінити хід війни на користь Третього Рейху [7, с. 324, 326].

Отримавши десятки тисяч нових громадян, радянське керівництво вирішило використати їх для якнайшвидшого відновлення вугледобувної, гірничозбагачувальної та металургійної промисловості Донеччини та реанімування розореного сільського господарства південних і східних областей республіки.

У період Другої світової війни територія України стала ареною одних із наймасштабніших воєнних дій XX ст., зазнавши колосальних людських і матеріальних втрат. Через українські землі двічі пройшли дві найбільші армії того часу – Червона армія та німецький вермахт, що спричинило катастрофічні наслідки для населення та економіки.

Обидві сторони, керуючись воєнною доцільністю, застосовували тактику «випаленої землі», яка передбачала повне знищення інфраструктури, щоб позбавити противника будь-яких ресурсів. У 1941–1942 рр. під час відступу радянських військ більшість великих промислових підприємств України було або евакуйовано на схід, або підірвано, щоб не дісталися німцям. Аналогічні дії, але вже з боку німецьких військ, повторилися в 1943–1944 рр., коли фронт рухався у зворотному напрямку [15, с. 110–112].

Величезних масштабів набули евакуаційні та примусові депортаційні процеси. Мільйони українців було насильно вивезено на роботи до Німеччини – так звані оstarбайтери, тоді як інша частина населення евакуйовувалася разом із радянською адміністрацією та промисловими об'єктами.

Сукупні людські втрати України під час війни оцінюються приблизно у вісім мільйонів осіб, що становить одну з найвищих втрат серед усіх країн Європи. Такий рівень загибелі, поєднаний із повним спустошенням економічної інфраструктури, призвів до глибокої демографічної, соціальної та культурної кризи, наслідки якої українське суспільство відчувало ще багато десятиліть потому [15, с. 120].

Втрати населення Західної України в роки Другої світової війни були порівняно меншими, ніж у східних і центральних регіонах. Це пояснювалося тим, що швидкий наступ німецьких військ улітку 1941 р. не дав змоги радянській владі провести повномасштабну мобілізацію, евакуацію цивільного населення та промислових підприємств. Крім того, інтенсивні бойові дії

на цих територіях розгорнулися лише в 1944 р., коли радянські війська розпочали контрнаступ, тоді як більша частина України зазнала спустошливих боїв двічі – і під час відступу вермахту, і під час інвазії Червоної Армії [16, с. 452].

За оцінками дослідника Володимира Косика, загальні демографічні втрати Української РСР унаслідок війни становили приблизно 14,5 мільйона осіб. До цієї цифри входять не лише загиблі на фронтах і цивільні жертви, а й ті, хто помер від голоду та хвороб, був депортований, евакуйований, мобілізований до армії або змушений емігрувати [16, с. 455].

Наслідком таких катастрофічних втрат стала гостра нестача робочої сили, особливо в галузях важкої промисловості, металургії, вугільної та енергетичної сфер, а також у сільському господарстві. Саме тому радянське керівництво планувало направити до України близько 80 % від загальної кількості депортованих осіб, щоб відновити зруйновану економіку.

Як зазначав польський історик українського походження Євген Місило, радянська політика переселення визначалася виключно економічними міркуваннями. Депортованих розглядали як джерело поповнення трудових ресурсів промисловості й сільського господарства в південних і східних регіонах [2, с. 15].

Так, післявоєнна демографічна політика на українських землях була тісно пов'язана з економічними інтересами СРСР і мала на меті забезпечити якнайшвидше відновлення промислового потенціалу республіки шляхом залучення примусового оселення українців, насильно депортованих з українських регіонів, які залишились у Польщі.

Визначення місць поселення депортованих із Закерзоння українців (так званих закерзонців) значною мірою зумовлювалося політичними та безпековими міркуваннями радянського керівництва. Одним із ключових мотивів було прагнення не допустити відродження або поширення «українсько-німецького буржуазного націоналізму» серед переселенців, який радянська влада розглядала як потенційну загрозу своєму пануванню на щойно «возз'єднаних» територіях Західної України [18, с. 286].

Особливу настороженість викликала діяльність українського визвольного руху, зокрема ОУН та УПА, які продовжували чинити опір радянській владі навіть після завершення Другої світової війни. Варто зазначити, що повстанські загони на Закерзонні залишалися активними до моменту завершення депортаційної кампанії та проведення операції «Вісла» (1947 р.), яка остаточно ліквідувала організований збройний опір на цих землях. Проте навіть після переселення на територію УРСР, попри жорсткий контроль і репресії з боку НКВС, частина переселенців продовжувала підтримувати підпілля ОУН, що підтверджує їхню національну свідомість і опір політиці радянзації [17, с. 317–325].

Саме тому радянське керівництво свідомо уникало розселення закерзонців на заході України, яка на той час ще не була повністю підконтрольна владі та залишалася осередком антирадянських настроїв. Замість цього їх евакуйовували до східних і південних регіонів УРСР, де процес русифікації був уже достатньо глибоким і контроль державних органів – набагато сильнішим.

Таке розселення мало на меті розірвати етнічні, культурні та соціальні зв'язки між переселеними українцями, а також прискорити їх асиміляцію в радянське суспільство. Розміщені по кілька родин у різних селах Півдня та Сходу України, лемки, холмщаки й інші депортовані групи мали поступово втрачати власну ідентичність, традиції та мову, перетворюючись на звичайних, денаціоналізованих громадян СРСР.

Загалом, політика радянської влади щодо розселення закерзонських українців мала виразно колонізаційний і денаціоналізаційний характер, спрямований на нейтралізацію потенційно небезпечних національно свідомих елементів та остаточну інтеграцію переселенців у радянський соціокультурний простір.

Думку переселенців у процесі їх примусового переміщення майже не брали до уваги, адже механізм депортацій із Закерзоння мав виразно адміністративно-репресивний характер і був далекий від будь-яких ознак добровільності. Формально радянські й польські органи влади намагалися надати акції вигляду «евакуації за згодою населення», проте насправді переселення здійснювалося під тиском та в умовах обмеженої свободи вибору [3, с. 16–18].

Коли сотні українських родин прибували на залізничні станції збору, їх змушували підписувати документи про «добровільне» переселення, де вже було вказано регіони, до яких їх мали відправити. Така процедура мала створити ілюзію законності та згоди переселенців, хоча фактично вона була примусовою. Осіб, які відмовлялися підписувати відповідні папери або висловлювали незгоду із запропонованими напрямками переселення, затримували просто неба – на відкритих, не пристосованих для тривалого перебування залізничних станціях [2, с. 184].

Умови утримання там були надзвичайно тяжкими: люди страждали від холоду, дощів, браку продовольства й медичної допомоги. До цього додавалися постійні напади польського підпілля та урядових військ, які здійснювали грабежі й убивства серед беззахисних українських сімей. Такі обставини перетворювали «очікування на переселення» на справжнє випробування на виживання, метою якого було зламати волю до спротиву та примусити навіть найбільш непоступливих до «добровільного» підписання документів.

У результаті більшість депортованих опинилася в східних областях УРСР не з власної волі, а під впливом насильницьких дій, страху та фізичного виснаження. Так, твердження про «добровільний характер переселення» було суто пропагандистською формою легітимації примусової акції, що порушувала основні права людини і свідчила про тоталітарні методи радянської та польської влади в розв'язанні національного питання [2, с. 184–185].

З іншого боку, значна частина депортованих сама висловлювала бажання переселитись у Наддніпрянщину. І міркування тут були найрізноманітніші: від романтичних до прагматичних.

У 1942–1946 рр. українсько-польський конфлікт на Закерзонні набув небувалої гостроти. Під час нападів польських підпільних збройних формувань, підрозділів Міліції Обивательської, Війська Польського чи просто грабіжників загинули тисячі людей. Наприклад, у Перемиському повіті з лютого 1945 р. антиукраїнський терор став постійним явищем: 18 лютого в с. Петково аківці розстріляли 25 осіб та пограбували значну кількість господарств; наприкінці лютого 1945 р. українське населення шести сіл Дубецької гміни (Підбуковинка, Руське, Полхове, Бахужець, Лісківка і Дубецьке), що подало заяви на виїзд, було вигнане бандитами із сіл, причому низку селян було звірськи вбито й розстріляно, а їхнє майно, включно з худобою, повністю розграбовано [13, арк. 10–13]. Аналогічна ситуація була на Грубешівщині, де з 9 до 21 березня спалили понад 20 сіл і знищили близько 2 000 мирних мешканців [18, с. 448]. Тому, переселяючись в УРСР, люди прагнули поселитися подалі від таких сусідів. «Хочемо переїхати в області, де ніколи ні ми ні наші діти не будуть відчувати польського ярма», – говорили вони [19, с. 270].

За такими мірками Західна Україна та навіть Правобережжя не підходили, оскільки польське підпілля поширювало чутки, що за допомогою уряду в Лондоні а також США та Великій Британії Польща буде відновлена або в межах до 1939 р. [1, с. 150–151]. Висували навіть твердження про творення Великої Польщі в «історичних» межах *od morza do morza* [19, с. 167]. Деякі фантазери включали у «відроджену» Польщу не тільки Дрогобич і Львів, а й Київ [19, с. 200, 232, 244, 254, 268, 290–294]. Наслухавшись таких речей, люди самі писали заяви на виїзд у Дніпропетровську та Ворошиловградську області, а не Тернопільську, Чернівецьку чи Волинську.

Деяка кількість заяв зумовлена тим, що на мітингах спеціально добирали виступати агітаторів, що були українцями за походженням. Відповідно, вони у своїх виступах розповідали про свою безпосередню батьківщину (мешканців заходу України серед них не було) або ті області, на запис людей у які вони отримали наказ від керівництва.

Підрозділи УПА зробили дуже багато, щоб зупинити переселення. Вони нищили документи, що стосувалися виселення, розганяли переселенчі комісії, руйнували залізничні станції, вузли зв'язку, залізничні й шосейні мости, дороги, вступали в численні бої з урядовими військами та батальйонами НКВС, що займалися силовою депортацією, проводили масові агітаційні заходи, спрямовані на зрив переселення. Проте зупинити депортацію вони все ж не змогли. Тому керівництво ОУН вирішило використати масове переселення для розширення власної нелегальної мережі на східних теренах України. До кожної групи переселенців планувалося призначити декілька надійних членів ОУН, що мали здійснювати політичну опіку й скерувати групу в одну із центральних чи східних областей України. Висланим членам ОУН заборонялося створювати на місцях нелегальну мережу, щоб уникнути викриття органами НКВС [3, с. 557–558]. Для опанування теренами Східної України таких груп мало бути створено досить багато.

Відіграла свою роль і необізнаність жителів Холмщини та Підляшшя з релігійними реаліями радянської України. Пам'ятаючи ще з дореволюційних часів, що на території Росії і, відповідно, підросійської України панує православ'я, вони хотіли поселитися саме там, де діє православна, а не греко-католицька церква [3, с. 310–311]. Тобто про Галичину не йшлося. З-за «залізної завіси» інформація про те, що в УРСР церкви XIV–XVII століть використовують під склади чи громадські заклади, а собори XII–XIII століть висаджують у повітря вибухівкою «з метою проведення благоустрою», зовсім не надходила. Не знали люди й про діяльність воєнничих атеїстів та інших псевдогромадських організацій, що нищили Церкву. Зате спогади жителів Холмщини про те, як нищили й забирали православні святині перед війною, були ще свіжими [20, с. 220–224]. Така релігійна політика Польщі теж спонукала людей тікати подальше від «правовірних» християн-католиків.

У спогадах деяких переселенців згадується й таке. На територіях Закерзоння доволі активно діяло товариство «Просвіта». По селах масово організовували хати-читальні. А в ті часи небуденною популярністю користувались Андрій Чайковський, Осип Назарук, Богдан Лепкий та інші автори, що в романтичних тонах описували козацьке минуле України, неозорі степи, землі Війська Запорізького, широке Чорне море. Дехто з людей саме так уявляв собі Велику Україну з її чорноземами й колгоспами, де «ковбасами плоти городять». Тому й записувався не роздумуючи на Запоріжжя чи Херсонщину.

Як свідчать спогади очевидців тих подій, багато хто дізнався про місце свого поселення лише тоді, коли надходила команда розвантажуватись. І виявлялося воно зовсім не тим, яке було зазначено в недавно отриманих евакуаційних документах. Доволі частими були помилки, ешелони приходили не за місцем призначення, роз'єднувалися дорогою. Інколи в один і той самий ешелон об'єднували десятки вагонів, що мали абсолютно різні місця призначення. Люди з одного села попадали не тільки в різні області, а й у часто протилежні регіони України. Лише через роки об'єднувалися розірвані сім'ї. В інших випадках в одне село попадали люди з різних частин Закерзоння [11, арк. 16].

Усі перелічені фактори, домінантним серед яких була воля радянського керівництва, призвели до того, що майже 160 тисяч закерзонців потрапили на територію, де не було житла й для місцевих жителів, не те що новоселів; де вся земля була у власності колгоспів й одноосібне господарство було нереально вести; де в них силою відбирали майно й худобу для «усуспільнення» в колективних і радянських господарствах; де за колгоспну працю нічого не платили;

де будь-який прояв національного вважався націоналізмом і закінчувався ув'язненням. Доведеним до відома людям залишалось одне – втеча на захід України.

Висновки. Депортація українців із територій, що відійшли до Польщі після закінчення Другої світової війни, мала складний і багатофакторний характер, у якому поєднувалися економічні, політичні, безпекові та ідеологічні мотиви радянської влади. Формально декларована як «евакуація за згодою населення», вона насправді була примусовою акцією, що супроводжувалася порушенням основних прав людини, фізичним насильством і моральним тиском.

Головною метою радянського керівництва було використання депортованих українців як трудового ресурсу для післявоєнного відновлення промисловості й сільського господарства зруйнованої війною УРСР. З огляду на колосальні людські втрати, нестачу робочої сили та необхідність відбудови Донбасу, Придніпров'я і південних областей, більшість переселенців скеровували саме туди. Економічний чинник був визначальним у плануванні розселення.

Політичні та безпекові мотиви переселення були не менш важливими. Радянська влада прагнула ізолювати закарпатських українців від впливу українського визвольного руху (ОУН-УПА), що залишався активним на заході України. Уникнення концентрації переселенців у регіонах із національно-свідомим населенням мало на меті запобігти формуванню осередків антирадянського опору. Тому більшість депортованих розселяли у східних і південних областях, де контроль спецслужб був потужнішим, а процес русифікації – глибшим.

Ідеологічний і денаціоналізаційний аспекти радянської політики виявилися в спробах розірвати етнокультурні зв'язки між переселеними громадами. Розміщення окремих родин у різних селах, вилучення майна та «усуспільнення» худоби сприяли асиміляції депортованих у радянське середовище й поступовій втраті національної ідентичності.

Поведінка самих переселенців була неоднорідною. Частина українців погоджувалася на виїзд із прагматичних або безпекових міркувань – рятуючись від антиукраїнського терору з боку польських військових формувань і підпілля, інші ж справді сподівалися знайти спокій і краще життя у східних регіонах УРСР. Водночас більшість змушували підписувати документи про «добровільне переселення» під тиском або погрозами.

Антирадянський рух, насамперед УПА, активно намагався перешкодити депортації – знищував переселенські документи, розганяв комісії, здійснював диверсії на транспорті. Проте масштаб і державна організація акції не дозволили зупинити процес. Натомість керівництво ОУН спробувало використати переселення для поширення своєї нелегальної мережі в східних регіонах України.

Додатковими мотивами для переселення виступали релігійні та культурні чинники. Значна частина холмшаків і підляшан прагнула оселитися на територіях із домінуванням православ'я, уникаючи регіонів, де зберігався вплив католицької церкви.

Реальні умови транспортування та розселення були вкрай тяжкими. Людей часто доставляли не за призначенням, ешелони роз'єднувались, родини втрачали зв'язок на роки. Оселення відбувалося в регіонах із гострим дефіцитом житла, де переселенці змушені були починати життя без засобів до існування, у колгоспній системі, що не передбачала гідної оплати праці.

Загалом політика радянської влади щодо переселення закарпатських українців мала репресивно-асиміляційний характер. Її метою було не лише економічне відновлення УРСР, а й остаточна інтеграція українців із Закарпаття в радянський соціально-політичний простір шляхом руйнування їхніх традиційних соціальних структур, послаблення національної свідомості та підпорядкування тоталітарній системі.

Наслідком переселенської політики стало формування нових демографічних і соціальних реалій у східних та південних регіонах України. Водночас депортації залишили глибокий слід у колективній пам'яті українського народу, ставши символом трагедії примусового розриву з рідною землею, втрати історичної тяглості та вимушеної адаптації до умов радянського ладу.

Література

1. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. T. 1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1996. 336 s.
2. Misiło E. Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. T. 2. Dokumenty 1946. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie”, 1999. 400 s.
3. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 1. 1939–1945 рр. Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1996. 752 с.
4. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 2. 1946–1947 рр. Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 1998. 540 с.
5. Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади. У трьох томах. Т. 3. Львів : Жовківська книжкова друкарня видавництва ОО Василян «Місіонер», 2002. 380 с.
6. Сергійчук В. Трагедія українців Польщі. Тернопіль : книжково-журнальне видавництво «Тернопіль», 1997. 440 с.
7. Дюрозель Ж.-Б. Історія Дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ : Основи, 1995. 903 с.
8. Кляшторна Н. «Запорожець – не машина, виселенець – не людина». Останніми депортованими в СРСР були українці. *Політика і культура*. 2001. № 43. С. 32–34.
9. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2 кн. Київ : «Либідь», 1994. Кн. 1. 432 с.
10. Sowa A.L. Stosunki polsko – ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki. Kraków, 1998. 342 s.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні. Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 11. 46 арк.
12. Центральний державний архів вищих органів влади та управління в Україні Ф. 4626. Оп. 1. Спр. 26. 75 арк.
13. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1465. 54 арк.
14. Центральний державний архів громадських об’єднань України. Ф. 1. Оп. 23. Спр. 1466. 299 арк.
15. Україна крізь віки. Т. 12. Коваль М. Україна в Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939–1945 рр.). Київ : Видавничий Дім «Альтернативи», 1999. 336 с.
16. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж – Нью-Йорк – Львів : Б. М. В. 1993. 660 с.
17. Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вінніпег – Торонто: Б. М. В. 1989. 466 с.
18. Сергійчук В. ОУН. – УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. Київ : Дніпро, 1996. 496 с.
19. Польша та Україна у 30–40-х рр. XX століття. Невідомі док.-ти з архівів спец. служб. Переселення поляків та українців. 1944–1946. Т. 2. Варшава–Київ, 2000. 1008 с., іл.
20. Контрелевич Є. Церковно-релігійне життя православних українців у Польщі в 1921–1939 рр. на матеріалах Холмщини. Українсько-польські відносини в XX столітті: державність, суспільство, культура. Матеріали міжнародної наукової конференції. Тернопіль : «Лілея», 1999. С. 220–224.

References

1. Misiło, E. (1996). Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. T. 1. Dokumenty 1944–1945. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie” [in Poland].
2. Misiło, E. (1999). Repatriacja czy deportacja. Przesiedlenie Ukraińców z Polski do USSR 1944–1946. T. 2. Dokumenty 1946. Warszawa: “Oficyna Wydawnicza “Archiwum Ukraińskie” [in Poland].
3. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. (1996). [Deportations. Western lands of Ukraine, late 1930s – early 1950s. Documents, materials, memories]. Vols.1. 1939–1945 rr. Lviv: Zhovkivska knyzhkova drukarnia vydavnytstva OO Vasyliian “Misioner” [in Ukrainian].
4. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. (1998). [Deportations. Western lands of Ukraine, late 1930s – early 1950s. Documents, materials,

memories]. Vols.2. 1946–1947 rr. Lviv: Zhovkivska knyzhkova drukarnia vydavnytstva OO Vasyliian “Misioner” [in Ukrainian].

5. Deportatsii. Zakhidni zemli Ukrainy kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady. (2002). [Deportations. Western lands of Ukraine, late 1930s – early 1950s. Documents, materials, memories]. Vols.3. Lviv: Zhovkivska knyzhkova drukarnia vydavnytstva OO Vasyliian “Misioner” [in Ukrainian].

6. Serhiichuk, V. (1997). Trahediia ukraintsiv Polshchi [The tragedy of Ukrainians in Poland]. Ternopil: knyzhkovo-zhurnalne vydavnytstvo “Ternopil”. [in Ukrainian].

7. Diurozel Zh.-B. (1995). Istoriia Dyplomatii vid 1919 roku do nashykh dnev [History of Diplomacy from 1919 to the Present Day]. K.: Osnovy. [in Ukrainian].

8. Kliashorna, N. (2001). “Zaporozhets – ne mashyna, vyselenets – ne liudyna”. Ostannimy deportovany v SRSR buli ukraintsi [A Zaporozhian is not a car, an emigrant is not a person.” The last deportees to the USSR were Ukrainians]. Polityka i kultura – Politics and culture, 43. S. 32–34 [in Ukrainian].

9. Bilas, I. (1994). Represyvno-karalna systema v Ukraini. 1917–1953. Suspilno-politychnyi ta istoryko-pravovyi analiz [Repressive and punitive system in Ukraine. 1917–1953. Socio-political and historical and legal analysis.] Vols. 1. Kyiv: «Lybid» [in Ukrainian].

10. Sowa, A.L. (1998). Stosunki polsko – ukraińskie. 1939–1947. Zarys problematyki. Kraków. [in Poland].

11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia v Ukraini [Central State Archive of Higher Authorities and Administration in Ukraine]. F. 4626. Op. 1. Spr. 11. 46 ark.

12. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady ta upravlinnia v Ukraini [Central State Archive of Higher Authorities and Administration in Ukraine]. F. 4626. Op. 1. Spr. 26. 75 ark.

13. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 1. Op. 23. Spr. 1465. 54 ark.

14. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv hromadskykh obiednan Ukrainy [Central State Archive of Public Associations of Ukraine]. F. 1. Op. 23. Spr. 1466. 299 ark.

15. Koval, M. (1999). Ukraina kriz viky. T. 12. Ukraina v Druhii svitovii i Velykii Vitchyzniani viinakh (1939–1945 rr.) [Ukraine through the Ages. Ukraine in the Second World War and the Great Patriotic War (1939–1945)]. Kyiv, Vydavnychi Dim “Alternatyvy” [in Ukrainian].

16. Kosyk, V. (1993). Ukraina i Nimechchyna u Druhii svitovii viini [Ukraine and Germany in World War II]. Paryzh-Niu-York-Lviv [in Ukrainian].

17. Pasternak Ye. (1989). Narys istorii Kholmshchyny i Pidliashshia (Novishi chasy) [A sketch of the history of the Kholm region and Podlasie (Recent times)]. Vinnipeh-Toronto: B.M.V. [in Ukrainian].

18. Serhiichuk, V. (1996). OUN – UPA v roky viiny. Novi dokumenty i materialy [OUN – UPA during the war years. New documents and materials]. K.: Dnipro. [in Ukrainian].

19. Polshcha ta Ukraina u 30–40-kh rr. XX stolittia. Nevidomi dok.-ty z arkhiviv spets. sluzhb. Pereselennia poliakov ta ukraintsiv. 1944–1946 (2000). [Poland and Ukraine in the 30s–40s of the 20th century. Unknown documents from the archives of special services. Resettlement of Poles and Ukrainians. 1944–1946]. T. 2. Varshava-Kyiv [in Ukrainian].

20. Kontralevykh, Ye. (1999). Tserkovno-relihiine zhyttia pravoslavnykh ukraintsiv u Polshchi v 1921–1939 rr. na materialakh Kholmshchyny [Church and religious life of Orthodox Ukrainians in Poland in 1921–1939 based on materials from the Kholm region]. Ukrainsko-polski vidnosyny v XX stolitti: derzhavnist, suspilstvo, kultura. Materialy mizhnarodnoi naukovo konferentsii – Ukrainian-Polish relations in the 20th century: statehood, society, culture. Proceedings of the international scientific conference. Ternopil: “Lileia” [in Ukrainian].

Стаття надійшла 05.10.2025

Стаття прийнято 22.10.2025

Стаття опублікована 22.12.2025